

НОВА МИСАО – часопис за савремену културу Војводине

55 / март–април / 2023.

**ЕЛИЗЕР ПАПО
ХИНКО ГОТЛИБ
ГОРДАНА ТОДОРИЋ
КАТАЛИН ЛАДИК
ЕНЕС ХАЛИЛОВИЋ
ЂЕЗЕ БОРДАШ
ВЛАДИСЛАВА ГОРДИЋ ПЕТКОВИЋ
ВЛАДИМИР ГВОЗДЕН
ЈАСНА КУЈУНЦИЋ ЈОВАНОВ
АНЂЕЛКА ЦВИЈИЋ
ДЕЈАН ПЕТРОВИЋ
ДАРКО ВЕСЕЛИНОВИЋ**

55 садржај

- 03 Уводник | Жаклина Дувњак Радић
- 04 Хронотопије
- 10 Вишемедијски уметник Владан Радовановић | Гордана Нонин
- 15 Разговор угодни са Елиезером Папом | Жаклина Дувњак Радић
- 25 *Не заборави или Зайамџи* | Хинко Готлиб
- 34 Не заборави – после осамдесет година | Гордана Тодорић
- 36 Партизанска агада | Шани Алтарац
- 40 Претраге по прошлости | Енес Халиловић
- 46 Прашина наша насушна | Ћезе Бордаш
- 49 Песме | Каталин Ладик
- 51 Од радионице читања до курса креативног писања (5) | Ђорђе Писарев
- 58 Уметност превођења | Анђелка Цвијић
- 67 Глас, звук, бука | Франко Берарди Бифо
- 73 Бијенале у Венецији: Пут до југословенског павиљона | Јасна Кујунџић Јованов
- 80 Смирај сремских пејзажа – Феђа Соретић | Синиша И. Ковачевић
- 84 Интервју: Имре Сабо | Дејан Петровић
- 94 Насиље и тишина: Владимир Кеџмановић,
Каг ђаволи љолеџе | Владимир Гвозден
- 97 Хосе Овехеро, *Еџика суровосџи* | Владислава Гордић Петковић
- 100 Развој исламско-западних односа: Ибрахим Калин,
Ја, онај друџи и друкчиџи свеш | Валентина Чизмар
- 106 Две песме – једна поента | Јелена Загорац
- 110 Ђорђе Писарев, Фрања Петриновић
и Сава Дамјанов на енглеском | Жаклина Дувњак Радић
- 112 Прави мушкарци на планини | Дејан Петровић
- 115 Од Смирне до Измира | Дарко Веселиновић

Слика на предњој корици: Елиезер Папо. Фото: приватна архива
Слика на задњој корици: „Ооооооооо-пус“, инсталација Каталин Ладик,
Haus der Kunst, 2023. Фото: Julian Baumann.

Интервју: Елиезер Папо

У дебелој сјени сефардске беседе

Разговор водила: Жаклина Дувњак Радић

Разговор угодни са Елиезером Папом, њимцем, професором јеврејске књижевности и рабином из Израела, вођен је у Новом Саду након промоције његове нове књиге Несабрane приче (Аџора, Нови Сад, 2021).

Елиезер Папо (Сарајево, 1969) дипломирао је на Правном факултету и завршио Рабинску академију „Мидраш Сефаради” у Јерусалиму, магистрирао на тему „Књижевна, језичка и социолошка анализа театарских дела Лауре Папо Бохорете” и докторирао на тему јеврејско-шпанских пародија на пасхалну хагаду. Од 2002. предаје јеврејско-шпански језик и књижевност на Универзитету „Бен Гурион” у Израелу; а од 2004. обавља функцију заменика директора Центра за ладино културу „Моше Давид Гаон” при поменутом универзитету. Редовни је члан Израелске националне академије за ладино и дописни члан Шпанске краљевске академије.

Објавио је неколико научних радова на хебрејском, енглеском, ладину и босанском, на тему јеврејског права и филозофије, те јеврејско-шпанске књижевности; неколико књижевних дела: *Ла Меџила де Сарај* (историјски роман на ладину, награда јеврејског Универзитета за промовисање ладино културе), *Сефардске њриче* (Београд, 2000), *Сарајевска меџила* (ушао у ужи избор за НИН-ову награду за роман године) и збирку прича *Часовничар и сачасници: збирка њосџијисторијских њрича, с*

домаћим задацима, њодијељена у њети часова и чеџири одмора; осим тога, приредио је и зборник чланака и есеја Јудаизам и њудска њрава, као и тројезично издање Пасхалне хагаде.

Гледано из уџла маџичне јеврејске књижевности у Израелу, која се џише на хебрејском језику, Ви сџе џисаџ јеврејске дијасџоре. А џоџиџо сџе џореклом из Босне, из Сарајева, и џишеџе на срџском, или срџскохрваџском језику, како се званично џај језик сџаре Јуџославије називао, Ви сџе џисаџ и јуџословенске дијасџоре. Каква је за Вас џа џозиџија џисџа дуџле дијасџоре? Да ли неке сџвари видиџе боље од своџих сународника у Израелу и Босни?

Одговорићу Вам онако како и сам друг живот одговара на озбиљна питања. Вицем! Веле... прије којих педесетак година један сефардски брачни пар из Цариграда направи алија (тако се на хебрејском зове имиграција у Израел, а дословце значи успеће или вазнесење). Живјели су у Јерусалиму којих педесетак година, док једног дана, из чиста мира, муж не рече жени: „Керида, пакуј кофере, враћамо се у Турску!” Жена, која и сама није била несклона по-

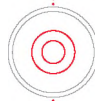

Фото: приватна архива

сјети десном бубрегу свијета (пупак је свакако овде у Јерусалиму), али јој није на памет падало да остави ђецу и унуке на дуже, упита: „Па, колико бисмо остали, паша мој (традиционални начин на који Сефарткиње успјешно подилазе мужевима већ тристотинак година)?” – „Нисам рекао да идемо у Турску, него да се враћамо... значи... заувјек...”, одговори муж, „хоћу да умрем као Јеврејин”. – „Бог с тобом”, одговори му жена, „ако ти је већ до умирања, глуво и далеко било, *есџира ла њача аки* (опружи папке овде)”. – „Јах”, одговори муж, „па да сви рекну: ‘Умро онај Турчин...’”

Некад је *ишареш* понајбољи *џевад*...

У чему је заправо снага ојшјања јеврејског народа, који је и након великих страдања, њројона и незамисливог њојрома у 20. веку, успео да очува свој иденитет? Да ли је њо управо језик вере, језик Торе и верских обреда?

Страдање јеврејског народа у Европи у двадесетом вијеку није никакав изузетак од правила, већ пука

кулминација прекомиленијумског европског односа према Јеврејима. Од истребљења јеврејских заједница током крижарских ратова, преко појединачних изгона Јевреја из различитих земаља (за југословенске просторе је нарочито битан изгон Јевреја из Шпаније 1492. године, којим је Шпанија изгубила немало, Балкан добио много, а с њиме, с временом, и сами Сефарди), па до присилних масовних покрштавања, оптужби за ритуална убиства хришћанске (у ствари, правилније би било рећи кршћанске) дјеце, јер се ради о првенствено католичком феномену, док су се у православним земљама такве заумне оптужбе појављивале много рјеђе) која би обично завршила десетковањем локалне заједнице и слично – јеврејско искуство у Европи је (са изузетком османског Балкана, који тада није ни био Европа – него Блиски Исток) све до еманципације и просветитељства традиционално било болно, почесто и крваво. Негдје мање, негдје више; некад мање, некад више – али, у принципу, болно и крваво. С процватом просвете и науке увео је (од глагола увенути, а не од глагола уве-

сти) и традиционални вјерски антисемитизам. Европа која више није вјеровала у Христа слабо је могла да мрзи Јевреје због христоубиства. Тако је изњедрен модерни „научни”, „расни” антисемитизам, који је кулминирао Холокаустом. Данашњи европски антисемитизам збацио је и научно рухо, и обукао се у људскоправашко... антиционизам. Нико не нијече било коме право да критикује било коју државу, укључујући и Израел; али критика која није усмјерена на конструктивне промјене, већ одише делегитимизацијом јеврејске државе као такве, није ништа друго него стари антисемитизам у новом руху.

Национални идентитет је млада звијерка, као и национална држава. Многи Израелци вјерују да је то најбољи гарант очувања идентитета. Други, опет, вјерују да је много више него што су Јевреји држали Шабат, Шабат одржао Јевреје...

Поштомак сџе сефардских Јевреја који су у Сарајево дошли кад су њроштерани из Шјаније. Иво Андрић је у својој њуџо-џисној њричи-есеју „На јеврејском њродљу у Сарајеву” најписао да су сефардски Јевреји у Босни били мала, хермејички заџворена заједница која је временом џубила идентџиџетџи јер је морала да се џрилаџођава средини која ју је џрихваџишла: „Ако су се у синаџози служили хебрејским, а у кући шјанским језиком, они су били џрисиљени да са народом џоворе ’босански’, а са џредсџавницима власџи шјурски.” Као нерезидентџни радин Јеврејске оџшџине у Сарајеву, сџурно знаџе колико данас има сефардских Јевреја у Босни?

Од 1941. године не постоје више у БиХ двије раздвојене јеврејске заједнице, сефардска и ашкенашка. Заједница обновљена 1945. године води се и

дживљава као општејеврејска, па стога иста не води посебне спискове Сефарда и Ашкеназа. Број чланова Јеврејске заједнице у цијелој БХ данас не прелази 1000, а вјероватно више од двију трећина укупног броја има сефардско поријекло.

Професор сџе сефардске књижевностџи, џредајеџте ладино језик, језик шјанских Јевреја, а џишеџте и на срџском и хебрејском. Да ли су за савремену јеврејску кулџуру и књижевностџи значајнија дела џисана на хебрејском или дела која јеврејску духовностџи носе и џумаче на неком друџом језику?

Надам се да би евентуална деатеизација и ретеизација хуманистичке реторике на југословенском простору могла допринијети учачању чињенице да узајамно поштовање, сарадња и спремност на дијалог не само да нису стране нашим часним монотеистичким традицијама – него су, заправо, тежња сваке наше религије понаособ, чим се иста ослободи страха од затирања, прогона, доминације и прегласавања.

И прије ове друге обнове Израела (прва је била након вавилонског ропства), ко је хтио да његово дјело вјечно остане референтно писао је на хебрејском. Дакле, на прото-ладину, односно првом језику који су Јевреји покупили од нејеврејске средине и прилагодили себи. Аврам је, наиме, говорио арамејски; а хебрејски су он (како-тако) и његова дјеца (под свакако) научили у Кенаану. Касније, када Јаков (први

Израелац који је отишао на печалбу у иностранство) на повратку за Светоземље поставља међаш између своје породице и породице свог другобратучеда и таста, Лавана, он међашу даје хебрејско (другим ријечима кенанско) име: Гал Ед, а Лаван арамејско: Јегар Сахадута (Прва књига Мојсијева 31:47). Пророк Исаија (18:19), реџимо, још увијек хебрејски језик зове именом сефат Кен’ан (језик кенаански).

Осим тога, мимо хебрејског постоје и други јеврејски језици: арамејски (на коме је писан мањи дио Библије и већи дио талмудске књижевности), неоарамејски (конструисан у Шпанији 13. вијека, на коме је писана књига *Зохар*), јудеоарапски (на коме су писана најважнија дјела јеврејске филосо-

фије, типа Мајмониновог *Водича заблудјелих* или *Дужности срдаца* Хам-Риби-Бахје Авен Пакуде), ладино (на коме су настала нека од ремек-дјела балканске јеврејске књижевности) или јидиш (језик Јевреја сјевероисточне Европе).

Било како било, и нека дјела писана на хебрејском су заборављена (попут неких апокрифних књига) или била изгубљена (попут, рецимо, секташког дијела кумранских рукописа); док су нехебрејска дјела која су сматрана историографски битним станицама (попут Филона Александријског или Јосефа сина Матајиног, познатог и као Јосиф Флавије) одавно преведена на хебрејски. Ипак, Филон није писао само на грчком – него и грчки (садржајно, а не само формално), па је утолико његово дјело остало на маргинама, унаточ изванредним преводима. Флавијуса је ционизам „узео под своје“, тако да се хебрејски преводи његових дјела уче у школама, као и превод Херцлвог *Алинојеланда*.

Већина досадашње јеврејске књижевне продукције на јеврејским или на нејеврејским језицима у међувремену је преведена на савремени хебрејски. Једнако тако, савремена хебрејска књижевност преводи се на друге језике, па је Јевреји у дијаспори читају на својим језицима... Укратко, живе културе се не дају лако подвргнути аутопсији, посебно не у моментима нових врхунаца...

У својим делима давиће се дићем јеврејсџива, али и њредрасудама о Јеврејима и ционизму, аниисемитизмом, сукобом Израела и Араја... Да ли се њозиција друјоі и друјосиш уојшиће може разумети без залажења у његову онџолошку биш, која се осџварује у џовору, а самим џим и у дијалоіу? И, може ли биши кулџуре дијалоіа без џросеџивања?

Историја међурелигијског разговора прије је историја расправе, препуцавања и надмудривања него ли историја слушања, разумијевања и одговора на речено/чувено/схваћено. Од Француске револуције наовамо, међутим, религија у Европи губи статус

објективног знања о свијету и човјеку, постајући субјективно убјеђење, ствар индивидуалног опредељења. Тиме је и међурелигијски (до)говор постао мање хитан и битан, али управо у ношењу са безвјерјем материјализма теолози би, полако али сигурно, требало да „обједине фронт“, и схвате да је оно што их уједињује (суштина) далеко претежније од оног што их раздваја (форма). Када теолози схвате (а никад није касно) да је једна од основних примједби религији њен „допринос“ сукобљености и подјељености свијета, за надати се да ће се предати доказивању да овјековјечавање подјела није нужни захтјев религије саме по себи. На југословенским просторима, гдје је донедавно религија

била једина организациона алтернатива комунистичком једнопартијском систему, те као таква искориштена од стране националиста, који су се зацарили над религијским заједницама својих етничких група, кад већ нису могли организовати партије с националним предзнаком, национализација религије и религизација нације довели су до тога да се код нас говор о општим људским вриједностима обично доживљава као рецидив комунистичког „братство–јединство” идеала; који би, онда, ваљда требао бити стран свакој религијској традицији понаособ и свима скупа (јер свака би, тобоже, требало бити заинтересована само за „своје” људе, а не и за „невјернике”). Ја лично вјерујем да је теоцентрични религијски хуманизам озбиљна алтернатива како нациоцентричном и нациолатричном поимању религије, тако и антропоцентричном хуманизму савременог материјализма. Вјерујући да није могуће вољети Бога, а у исто вријеме мрзити људе (посебно оне који га и сами воле, па макар и другачије него ми сами) доживљавам властито писање не само као мјесто размишљања о нашим битним разликама и нашим суштинским сличностима, него и као стварно мјесто полифонијског мултијалога. Надам се да би евентуална деатеизација и ретеизација хуманистичке реторике на југословенском простору могла допринијети уочавању чињенице да узајамно поштовање, сарадња и спремност на дијалог не само да нису стране нашим часним монотеистичким традицијама – него су, заправо, тежња сваке наше религије понаособ, чим се иста ослободи страха од затирања, прогона, доминације и прегласавања. Не мислим да је рјешење синкретизам или „појефтињавање” властите традиције, да би се иста лакше уклопила са осталима; али искрено вјерујем у разговор угодни аутентичних вјерника, оних дакле које дубоко увјерење у искуствену истинитост властитог пута не наводи на ниподаштавање туђих искустава. У ери у којој смо се изборили за различита људска права можда није згорег да дефинишемо и једно од божанских „права”, Божије право да се разним људима објави на разне начине. Овдје смо да учимо једни од других, упоређујемо искуства и покажемо Авраму да Исак

и Јишмаел, Јаков и Есав ипак знају да име је праотац један, као и Бог чијем је поштовању Аврам подучио синове и унуке...

Искусиво сѝрадања Јевреја и колекѝивни сећање су кључни за колекѝивни иденѝиѝиѝи Јевреја, ѝа су ѝе ѝеме доминанѝне у јеврејској књижевносѝи, али Ви оѝваранѝе и неке друѝе ѝеме свакодневной живоѝа у јеврејској заједници, које чиѝаоце уѝознају не само са верским законима и обичајима, већ и са обичним, малим, свакодневним сѝварима.

Древна, а руку на срце и новија књижевност је (све до Сервантеса) књижевност диктатуре великих наратива. Модерном, а посебно постмодерном, широм су отворена врата диктатури мининаратива (ерекција, копулација, иѝе, пиѝе, варење и лучење). Књижевни правац коме ја припадам, а који још нема име, полази од идеје прожимања меганаратива (Бог, човјек, човјечанство) и микронаратива (начин на који неки тамо Мушон, у некој тамо Босни, живи свој мали-велики живот, чинећи меганаратив смисленим, тиме што себе прилагођава њему, а њега себи и своме времену и мјесту).

Теолошке расѝраве и рабинска књижевносѝ су важан део Вашеѝ књижевноѝ рада, онај који се ѝиче ѝиѝања јеврејсѝива и колекѝивной. Са друѝе сѝране, све осѝало ѝиѝо ѝиѝеѝе о људима и местѝима која су Вас обликовали, сѝвара обресе Вашеѝ личноѝ иденѝиѝиѝиѝа. Кажете да сѝе „Сарајлија, Босанац, Јуѝословен”, иако ѝе државе више нема...

Недавно сам продужавао израелски пасош, па ме је службеник овдашњег МУП-а упитао да ли желим нешто да измјеним у рубрици „земља поријекла”, јер Југославија више не постоји. Мој одговор је био кратак: „Да ли је име рубрике ’како се данас зове земља из које сте некада дошли’, или је име рубрике ’како се звала земља из које сте дошли, тада када сте дошли’. Практични и прагматични израелски бирократа очигледно није имао воље и времена за упуштање у филозофско-идентитетску

расправу, па је само констатовао: „Значи, остављам Југославија.”

Не спорим (а не бих могао све и кад бих хтио) право људима чији су животи и прије рата били везани за републике у којим су рођени, да се доживљавају и дефинишу искључиво на локал-патриотском нивоу. Моје животно искуство је битно другачије. Сидро и бова су ми све до рата били у Сарајеву, али сам скоро сва љета, откад се себе сјећам, провео у Дрвенику, на Макарској ривијери (гдје љетујем и дан-данас); моје прво путовање авионом (са шест година) било је у Београд, а и послије сам редовно долазио у Београд (посебно за Фест, у јануару, па и сада сваке године долазим у Београд управо у јануару, на радионицу на Филозофском факултету, у којој учествујем већ 15 година); пропутовао сам још прије рата Црну Гору и Македонију, гдје и данас често и радо одлазим – и на свим тим мјестима се осјећам потпуно „код куће”, па нешто не видим ни зашто бих на силу производио осјећај да сам у свим тим не-Сарајевима и не-Боснама кобајаги у иностранству, кад нисам. Још се искрено и неугодно изненадим сваки пут кад наиђем на границу негдје усред Југославије, јер их и надаље не очекујем прије Бугарске, Румуније, Италије, Грчке, Албаније, Мађарске и Аустрије, по оном принципу Југославија је окружена БРИГАМА.

У књизи Несабране приче пише о сарајевоцентричностима јужнословенској јеврејској. За што се Сарајево назива Чика Јерусалим или Мали Јерусалим?

Сарајево се зове Чика Јерусалајим или Мали Јерусалим првенствено зато што је за југословенске Јевреје оно било оно што је Толедо за шпанске или Краков за пољске Јевреје – мјесто на коме се преплићу укоријењеност (петсто година суживо-

та са мултиконфесионалном околином), битно демографско (прије Другог свјетског рата мање-више сваки пети становник Сарајева био је Јеврејин), визуелно (двје сефардске синагоге, Нова и Стара, при Башчаршији, ашкенашка синагога у псеудомаварском стилу, с лијеве стране Миљацке, бјелавски храм на Мејташу), економско и интелектуално присуство (десетине интелектуалаца, јавних и друштвених радника). Геноцид који је Независна држава Хрватска спровела над сарајевским Јеврејима (као и Србима и Ромима) свео је јеврејски фактор у животу Сарајева на минимум, али чак ни он није могао да промијени историју и избрише чињеницу да су Јевреји узидани, не само у темеље Сарајева него и у сваки спрат (било османски, било аустроугарско-окупациони, било народно-ослободилачко-борбени, било социјалистички, било дејтонски) овог града понаособ.

Саможиво-инфантилни петарпанлук постмодерне већ полако уступа мјесто једном много одраслијем и много озбиљнијем велтеншаунгу, а самим тим, ако-Бог-да, и једној одраслијој и озбиљнијој књижевности

Из мултиконфесионалног Сарајева сје деведесетих година отишли у Израел и са собом понели специфичан, сарајевски ведар дух. Да ли је он заслужан за то што у Вашим књигама нема драме зајвореног светиња

који носи светињу, како се иначе обично види јеврејски свети?

Тамо гдје се споља вјероватно назире неки монолитни јеврејски свијет, изнутра се види тек пуки калеидоскоп у коме се склапају, преклапају или надклапају јеврејски свијетови. Као што када окарактерисете неког као хришћанина, ви о њему заправо још нисте рекли ништа, јер (будући да не постоји никакав општи тип хришћанина, него првенствено три конкретна манифестациона облика: православни, католички и протестантски, са својим малобројним или многобројним подврстама) ваш суговорник још не зна шта да почне да замишља; тако и када дефинишете неки свијет као

јеврејски, ви сте заправо о њему изrekli тек једну негативну чињеницу, а то је да он није нејеврејски, док још нисте ништа позитивно о њему рекли. Босанско-херцеговачки Сефарди су један сретан и опуштен свијет, чија је историја обиљежена са двије трагедије: изгоном из Шпаније 1492. године и геноцидом НДХ 1941–1945. Између тих двију трагедија Сефарди су у Босни и Херцеговини водили један поприлично неоптерећен живот, о чему најбоље свједочи чињеница да је један од највећих босанско-херцеговачких доприноса развоју општег јеврејског права патент једног сарајевског рабина како да се пуши на Шабат, а на дозвољен начин. Као што је познато (а, можда и није), Тора забрањује паљење или царање ватре на Шабат, а склоност сарајевских Сефарда ка дувану је очигледно многе водила, ако не у прекршај забране – а оно бар у контемплацију прекршаја, у мјери сасвим довољној да се рабини ангажују и да (кад већ не могу измјенити ни закон ни заједницу, барем нађу неко друго креативно рјешење). У књизи *Мешек дејши* (Насљедник дома мојега), мог имењака Хам-Риб-Елиезера бен Шем-Това Папе, штампаној у Сарајеву 5632. године (сада је 5774), коначно је цијелом јеврејском свијету предложен на усвајање „сарајевски патент”. У петак, иза иђиндије а прије акшама, тутунџија треба да запали наргилу и да вуче дим у шишу (не у плућа). Кад накупи довољно дима, зачепи шишу с обје стране – и ето му начина да пуши на Шабат, без ватре.

Овим су босански Сефарди демантовали локалну пословицу која вели: Гдје има дима, има и ватре – али и показали колико је опуштен био њихов свакодневни живот, ако духовне вође заједнице нису имале пречих послова од одговарања на питања како да се пуши на Шабат.

Утолико мислим да недостатак стигме није само карактеристика мога писања, него и карактеристика свијета о коме пишем. За разлику од Ашкеназа, Сефарди нису били отјеловљење другости, него једна од многих османско-балканских етно-конфесионалних мањина, ни прва, ни последња, али свакако ближа врху, неголи дну османско-балканског ланца исхране. Као такви, нити су носили какву посебну стигму, нити су горили жељом да се доказују.

Ваше је љријоведање блиско казивању усменој љријоведача, те је и сама љрича љодређена комуникацији са читаоцем, усмерена на љоруку. Ко су за Вас најбољи љријоведачи?

Ако се питање односи на приповједаче данашњице, онда су за мене данас то првенствено арапски хришћански писци избјегли на запад, попут Рабиха Аламедина или Рафика Шамија. Непрестана полифонија различитих идентитета и стално „мањинисање”, некад наметнуто споља – а некад пригрљено изнутра, једноставно даје простора за изврсну књижевност. Својим магнум опусом *Хакавајши*, Рабих Аламедин заправо брише границу између усмене и писане књижевности уопште, те посебно границу између западњачког романа и арапске вишеседмичне приче, хикаје, или (што би ми у БиХ испалатизовали:) хићаје.

Ако се питање односи на наше просторе, онда су то за мене Андрић, Селимовић и Самоковлија; а ако се односи на књижевнике свих времена – онда су то првенствено писци различитих (старо) завјетних књига, па пет празних мјеста, па опет они, па тек онда сви редом.

Каква је улоја десетерца у Вашем књижевно-језичком сисџему? Збој чеја сџе у књију Несабране

Гордана Тодорић, Ненад Шапоња, Елиезер Папо и Зоран Ђерић на промоцији књиге *Несадране приче* у Новом Саду

мено, за разлику од њега, ја не горчам (писати као Максим Горки). Социјални моменти ме не занимају нимало, ако и толико. Нафака је од Бога! Свако је ковач своје среће! Неко има, а чини му се да нема; неко нема, а живи као да има... Идемо даље...

Експериментално, свјесно и намјерно настављам Киша; али само у поигравању жанровима и формама, и уз напомену да жанрови и форме чије границе провјеравамо нису нужно исти.

Не мислим да је Тишма битно обиљежио моје досадашње приповиједање, но... не липши маго до зелене траве, живот је преда мном, свашта још може да се деси. Да нисте сами именовали југословенске јеврејске писце с чијим се дјелима моје дописује или не дописује, мени би рецимо пуно прије Тишме пао на памет Ерих Кош.

Но, било би потпуно аутистично мислити или тврдити да се моје писање наслања само на њих. Ту су, наравно, и Јахин и Боаз српске књижевности на босанскохерцеговачке теме: Андрић и Селимовић. Док, недавно, нисам сјео да прочитам *На Врбасу шекија* Јосипа Млакића, био сам под утиском да сам под Андрићевим утицајем много више него што јесам. Тек кад сам се срео с неким ко свјесно и намјерно пише а ла Андрић, схватио сам да је мени и Андрић Самоковлија, другим ријечима неко коме сам првенствено тематски близак, али стилски неупоредиво мање.

У ствари, стилски сам вјероватно најближи израелском писцу Хајиму Сабату, али ни то није посљедица евентуалног угледања на њега, или његовог

угледања на мене, него првенствено чињенице да обојица пишемо у дебелој сјени сефардске (што усмене, што писане) дераше (бесједе). Он, јер је унук и ученик чувеног Хам-Рибби-Ахарона Швеке, непревазиђеног даршана (бесједника) мисирског јеврејства, који се заједно са осталим мисирским јеврејима доселио у Израел, гдје је наставио халаби (алепо) традицију усменог приповједања својих дједова и мисирску традицију свог дјетињства и зреле доби. Ја, јер сам мели\$а (долар овдје означава емфатичко „с“, а мели\$а је традиционална сефардска, првенствено писана, форма римоване прозе) учио пред једним од најврснијих зналаца исте, Хам-Рибби-Јосефом Фауром ха-Левијем, потомком дамаштанских Јевреја и учеником дамаштанских мудраца у дијаспори, у објема Америкама. Сабато је, међутим, првенствено усмени стил свог дједа управо ка писаној ријечи – а ја сам Хам-Рибби-Јосефов првенствено писани стил добрано окренуо ка усменијим формама приповједања.

Ускоро ће у Новом Саду бити одржан научни скупи о рајној књижевности Јевреја у Југославији. Ми у овом броју објављујемо неке од текстових који су до сада били неиздати јавности, њојему Хинка Гојлиба и Паризанску хајаду Шанија Алшарца, којом сје се и сами давили. Каква је судбина рајне књижевности Јевреја у Босни?

Ратну књижевност босанско-херцеговачких Јевреја не одликује толико квантитет, колико ријет-

ко упоредив квалитет ријетких примјера. Партизанска агада Шанија Алтараца, коју сте поменули, јесте најеклатантнији примјер те појаве. Тешко је у цијелом цјелцатом свијету наћи краће а ингениозније дјело настало у Холокаусту, тако рећи на фронту, а које се бави темама ратних страдања, страхова и нада. С једне стране ради се о наставку двовјековне традиције пародизације Пасхалне агаде (формативног паралитургијског текста, који није непознат ни најасимилованијим Јеврејима, јер се већ вјековима преводи и на вернакуларни језик којим се користе партикуларне јеврејске етничке групације, или на језик земље), традиције која се већ увелико била увријежила међу Сефардима; док се с друге стране ради о јединој досад познатој стендап комедији на тему Холокауста, створеној (као што сам рекао) усред Холокауста, на слободној југословенској територији (Кордун, Лика и Банија). Десетине познатих јеврејско-шпанских пародија на Пасхалну агаду могуће је подијелити у два примарна поджанра: полемичке агаде (које се баве миниратовима унутар јеврејске заједнице, попут сукоба Циониста и османских патриота, интелектуалаца и *nouveau riche* класе, социјалиста и капиталиста, традиционалиста и модерниста) и ратне агаде (које се баве идентитетским помацима унутар неке конкретне јеврејске заједнице у вријеме ратних страдања, за вријеме Балканских ратова, Грчко-турског рата или Првог свјетског рата). Шалом Шани Алтарац, дакле, наставља традицију; али је истовремено и револуционарно унапређује. Док се десетине других традиционалних пасхалних пародија обраћа искључиво публици која говори јеврејско-шпански, Шанијева Партизанска агада се не обраћа само сефардским борцима и цивилима у партизанској слободној оазис усред злочиначке Независне Државе Хрватске, него и свим њиховим партизанским саборцима, те њиховим сусељанима на слободним територијама. Шани је успио да пародира један езотерични текст као што је освештани хебрејски текст Пасхалне агаде и његов традиционални ладино превод на начин који је засмијавао и присутне партизане и становнике слободних те-

риторија који никада раније нису чули ни за Песих ни за пасхалну агаду, а камоли за арамејски (на коме су писани дијелови изворне агаде), хебрејски језик или ладино. Комбинујући српско-хрватски са арамејским или са хебрејским он је успијевао да засмије и „остале”, док су пародирани пасуси ладино превода Пасхалне агаде били усмјерени не само да засмију, него и да потакну јеврејске цивиле међу партизанима да прозру енглеско-америчке притворне преговоре с њиховим представницима о евакуацији на слободну територију у Италији као тактичку варку, те да прихвате стварност онаквом каква је. Једнако тако, све друге познате пародије на Пасхалну агаду су дјела предвиђена за појединачно читање и као таква штампана су као сепаратне брошуре или у празничним бројевима различитих сефардских новина. Само је наша Партизанска агада у старту створена за извођење. Годинама послје рата тај перформанс је постао и незванични дио сарајевске колективне седећер вечере. Док је прије рата Песих био првенствено породични празник, чији су се обреди изводили у кући, у крилу проширене породице; десетковано послје ратно сарајевско Јеврејство било је принуђено да организује колективне седећер вечере, у просторијама Јеврејске Општине. С временом увријежио се био обичај да, по извођењу традиционалне Пасхалне агаде, Шани Алтарац изведе своју Партизанску агаду „на гитари”. Спонтану и вјероватно не потпуно свјесну одлуку учесника сарајевских седећер вечери да се сјећају Холокауста баш на Песих и баш посредством једног хумористичког текста могуће је разумјети само у контексту тадашњег југословенског наратива о Другом свјетском рату. Што је званични наратив више постајао митски, то је све више расла потреба оних који су преживјели да се сјећају властитог искуства у реалним, свакодневним, немитским, људским димензијама (вашке, стјенице, страхови и слично). Мој научни рад, објављен прво на хебрејском, а потом и на српском, упознао је израелску и ексјугословенску публику са овим ремек-дјелом. Сада радим и на енглеском издању научне анализе Партизанске агаде. ■